

Ayrıbasım / Offprint

Dil ve Edebiyat
Araştırmaları Sempozyumu 2003

**Mustafa Canpolat
Armağanı**

Yayımlayanlar

Aysu Ata, Mehmet Ölmez

Ankara 2003

*Dil ve Edebiyat
Araştırmaları Sempozyumu 2003
Mustafa Canpolat Armağanı*

© Aysu Ata, Mehmet Ölmez

Ankara, Aralık 2003

Kapak resmi:
Uygur harfli Miraçnâme'den

ISBN 975-7444-15-4

İsteme adresleri:

Sanat Kitabevi
Karanfil Sok. 5/2
06650 Kızılay-Ankara
Tel.&faks: (90.312) 418 62 03
sanat@sanatkitabevi.com.tr
<http://www.sanatkitabevi.com.tr>

Eren Kitabevi
Tünel, İstiklâl Cad.
Sofyalı Sok. No. 34
80050 Beyoğlu – İstanbul
Tel. 0212 – 251 28 58
Fax 0212-243 30 16
eren@erenbooks.com

Basıldığı yer:
Şafak Matbaası
0312.229 57 84

Kutadgu Bilig'de Zamirlerin Ayrılma Hali

A.Deniz Abik

(Adana)

Köktürkçe metinlerde ayrılma ve bulunma hali tek ekle (+DA) karşılanırken Uygurca devresinde ayrılma hali için yeni bir ek olarak +dIn ortaya çıkmıştır. Ancak yine bu devrede ayrılma hali için her iki ek de kullanılmıştır. Uygurcada olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de dolayısıyla Kutadgu Bilig'de de ayrılma hali için iki ekin kullanıldığı bilinmektedir: +DA ve +DIn.

Gabain, kitabelerde ve çoğunlukla *n* ağızı yazmalarında yer yer de *y* ağızın- dakiilerde bulunmanın *+ta* ayrılma halini de ifade ettiğini belirtir (1988, §396). Yazmalarda gittikçe +DIn'in ayrılma hali için daha çok kullanılmaya başladığını belirtirken, *n* ağızında olmayan bu ek yerine yer yer +DAn ayrılma halinin kullanıldığını kaydeder (1988, §395).

Brockelmann, Eski Türkçe ile Kâşgarî ve Kutadgu Bilig'de ayrılma halinin (ablativ) bulunma hali (lokativ) ile de temsil edildiğini belirtmiş, +din veya +dan eklerinin sonradan şekillendirdiğini söyleyerek kökenleri ile ilgili görüşleri vermiştir (1954, 360). Söz dizimi (sentaks) bölümünde bulunma halini incelerken karşılaşlardır ve edatlarla Kâşgarî, Kutadgu Bilig ve Rabguzî'de bulunma hali ekinin kullanıldığını örneklerle vermiştir (1954, 360). Ayrılma halinin işlevlerini incelerken de kaynak, menşe göstermede verilen örneklerde bulunma halinin ayrılma halini gösterdiği bir örnek dışında hep +din'li örnekler vermiştir (1954, 362). "negü bolsa mendin iligke asig KB 109, 12; anında yası yok sana 140,18"

Räsänen, ayrılma - bulunma (lokativ-ablativ) başlığında +DA ve ayrılma (ablativ) başlığında +DAn, +DIn eklerini vererek eklerin kökeniyle ilgili bilgiler vermektedir (1956, 61-62).

Mansuroğlu, Karahanlıcada ayrılma halinin çok sık olmayarak +DA, çok sık olarak +DIn, seyrek olarak +dAn ile temsil edildiğini belirterek her grup için işlevler vermiştir. +DA için ayrılma, çıkma ve menşe ifade eder, karşılaşırma ifade eder, çıkış, menşe ve asıl için kullanılır, bazı edatlardan önce kullanılır diyerek örnekler verir. +DIn, +dUn için ayrılma, uzaklaşma, çıkma ve menşe; bir doğrultudan itibaren; içinden; bulunma hali anlamında; vasıta anlamında; bazı fiillerden önce; bazı edatlardan birlikte işlevlerini verir, açıklamaları yer

alır. +dAn için ayrılma, çıkma, uzaklaşma, menşe; karşılaşma; bazı fiillerden önce kullanımlarını örnekler, açıklamaları yer alır (1998, 152).

0.1. Metinlerin tarihlendirilmesinde +DA ve +DIn kullanımının ölçü olabileceği bilinmektedir. Doerfer'in Eski Doğu Türkçesi Metinlerinin Dilbilimsel Tarihlendirilmesine İlişkin Bir Deneme adlı çalışmasında ayrılma hali ekinin kullanımı da ayırıcı özellik olarak değerlendirilir (1993, 30, 151).

Eckmann da İslami Orta Asya Türk Yazı Dillerinin Sınıflandırılmasında ayırıcı ölçütler arasında ayrılma ekini gösterir (1957, 53; 56).

Ayrılma hali için +DA ve +DIn kullanımlarının işlevleri arasındaki farklılıklar bütünsüz yönleriyle görebilmek için Kutadgu Bilig'de iki ekin bütünsüz kullanımlarını tespit etmenin yol gösterici olacağını düşünerek eseri taramaya başlamıştım. İki kullanım arasında ayırıcı özellikler bulunabilirdi. Sayısal değerlerle karşılaştırmalar yapılabılırdı. İsimlerin ayrılma hali için başladığım çalışmanın malzemesi çok olacağından bu çalışmayı zamirlerle sınırladım. Zamirlerle sınırlama, bir başka durumun -katmerli zamir çekiminin¹- de konunun kapsamına girmesine yol açtı ve bu konuda da ayırıcıların bulunup bulunamayacağına ilişkin gözlem gerektiğini doğurdu.

Mansuroğlu, Karahanlıcada zamirlerin ayrılma hallerinin dört biçimde ifade edildiğini belirtir. +dA ekinin ilgi(tamlayan) haline eklenmesi ile, +dIn ekinin tamlayan (ilgi) haline eklenmesi ile, +dA ekinin zamir köküne eklenmesi ile, +dIn ekinin zamir köküne eklenmesi ile (Çev. Akalın, 1998, 158).

Brockelmann, zamir bölümünde bulunma hali için *meniñde*, *seniñde*, *bizde*, *biziñde*, *sizde*, *munda*, *munuñda*, *anda*, *aniñda*; ayrılma hali için *medin*, *meñdin*, *sendin*, *seniñdin*, *bizdin*, *sizdin*, *mundin*, *andin*, *aniñdin*, *kimiñdin* kullanımalarını verir (1954, 72 vd.).

Räsänen, zamirler konusunda Gabain ve Brockelmann'a atıfla *meniñde*, *seniñde* gibi kullanımaları bulunma halinde (lokativ) verir (1956, 16).

Gabain, Eski Türkçede zamirleri incelediği yazısında bulunma (dativ) için +ta ile *minde*, *sinte*, *bizinte*, *sizinte*, *biznide*, *siznide*, *anda*, *antada*, ayrılma (ablativ) için *antin*, *sinitin* şekillerini verir (1951, 586 vd.).

Mansuroğlu, Türkçede Zamir Çekimi'nde ayrılma halleri için *biznide*, *sizinde*, *siznidin*, *bizdin*, *sizdin*, *bizden*, *sizden*, *munta*, *munda*, *muntada*, *muñinda*, *munindin*, *mundin*, *bundan*, *mundan*, *minde*, *sinide*, *mintede*, *mindide*, *sintede*, *sinitin*, *senindin*, *sindin*, *antada*, *anindin*, *andin*, *andan* (1949, 505 vd.) kullanımalarını eserlerden örneklemiştir.

Sertkaya, Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine başlıklı bildirisinde Eski Türkçede zamirlerin normal çekimlerini verdikten sonra anormal çekim hali

¹ Terim için Sertkaya, 1996'ya bakılabilir.

görünenlere katmerli zamir çekimi adını verir (1996, 18). Bunlar içinde ayrılma halinde olan yapıarda genitiv + lokatif / ablativ, genitiv + ablative, dativ + lokatif / ablative, dativ + ablative, lokatif + lokatif / ablative, lokatif + ablative dizilişleri görülür.

Tekin, Türkçe tamlayan ekinin kaynağılarındaki yazısında, tamlayan hali üzerine gelen bulunma - ayrılma ve ayrılma hali ekinin Tunyukuk yazısı (40. satır) ve Manihaica I'de (10, 5; 33, 20) görüldüğünü ancak Kutadgu Bılıg'deki sikliğinin yüksek olduğuna işaret eder. Tekin, Çuvaşçada *pirənten* "from us, than us" ve *sirənten* "from you, than you" anlamlarındaki şekillerin *pirten* ve *sirten* şekilleri yanında mevcut olduğuna dikkat çeker (1996).

0.2. Zamirlerin ayrılma halinin Kutadgu Bılıg'deki kullanımını değerlendirmeden önce dönemin diğer eserlerinde zamirlerin ayrılma hali için kullanılan eklerle bakmak yararlı olacaktır.

Arat, Atebetü'l-Hakayık'ta ablatif halinin normal olarak +DIn olduğunu, on yerde kullanılan +DA şekillerinin kullanımı hakkında fikir ileri surmek istemediğini belirtir (1992, 131, §22). Arat'ın belirttiği on kullanımından üçü² bulunma hali olarak da değerlendirilebilecek özellik gösterir. Diğer yedi kullanım³ bir tanık⁴ daha ekleyerek sekiz kullanımda +DA'nın ayrılma işlevli olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan üçü, "zamir+DA + edat" yapısındadır (Belki de has ayrılma hali bunlara denmeli, diğerlerinde bütün içinde parça ilişkisi, yani bulunmadan kaynaklanan bir ayrılma varmış gibi görünmektedir.). +DIn örneklerinde "zamir+DIn + edat" (372 andın ozarak, 442 mundın azrak), "isim+Din + edat" (12 ölümdin önge, 182 nengdin ötrü, 363 aybdın ötrü, 440 aseldin oza; 388 tengizdin ediz, 49 simakin edizrek, 67 tengizdin kerimrek - karşılaştırma için-) kullanımları görülmektedir. Zamirlerdeki duruma bakıldığında şu döküm çıkmaktadır:

minde, bir kullanım edatlı kullanım.

mindin, bir kullanım ayrılma hali kaynak bildirir özellikle.

sinde, bir kullanım bulunma halini gösteriyor.

anda, bir kullanım edatla kullanım.

andın, bir kullanım edatla kullanım.

olardın, bir kullanım ayrılma halini gösteriyor.

munda, bir kullanım bulunma hali.

mundın, bir kullanım ayrılma hali.

² öküş sözlegende öküngen telim 143, tilin beklegende ökünmüş kani 144, kani bu kün olar minginde biri 204

³ anda adın 116, tabiatta yigi 249, eliglerde kutlug, 270 kılıklarda edgü, 381 minger dositta biri, 444 kamug kızda ol kızrak ol, minde kidin 481

⁴ munda kidin 288

kimde, iki kullanım bulunma hali için.

Divanü Lugati't-Türk'te (1985-1986) zamirlerin bulunma ve ayrılma hallerine ilişkin tanıklar incelendiğinde durum şu şekildedir.

mende, altı kullanımın altısı da bulunma işlevinde.

mendin, yirmi kullanım var, birinde edatlı kullanım (mendin burun I,398,22), karşılaştırma ve vasıta ifadesi yok.

menden, üç kullanım, birinde edatlı kullanım (menden öngün I,40,24)
sende, üç kullanım, üçü de bulunma.

senden, iki kullanım, edatlı kullanım yok.

bizde, *bizdin*, *bizden* yok.

sizde, tek kullanım, bulunma durumu.

anda, on kullanımından ikisinde ayrılma hali, karşılaştırmada ve edatlı kullanımda görülür. (III,144,5 *anda yeg*, III,224,4 *anda basa*). Kâşgarlı, “*anda* I,130,18 ‘orada’, Oğuzlar sonra anlamına kullandıkları zaman elif harfini nuna çevirerek ‘andan’ derler. Fakat ‘orada’ manasına kullandıkları zaman öbür Türklerde uyarlar. Elifin nun harfine çevrilmesi Arapçada dahi olağandır” açıklamasını da verir.

andan, altı kullanımından ikisi ayrılma, biri karşılaştırma ifadesindedir, üçü edatlı kullanımıdır. Aslında edatlı kullanımdan eksiltildiği anlaşılan ‘ondan sonra’ anlamındaki ‘andan’ kullanımı için Kâşgarlı şöyle açıklama yapmaktadır: “*andan aydim* I,109,15: ondan sonra söyledim. Öbür Türkler bu kelimeyi *anda* diye elif ile söylerler, ‘orada’ anlamındadır. *Men anda erdim*. Ben oradaydım.”

andın, onbir kullanım, hepsi ayrılma, edatlı kullanım yok ve karşılaştırma yok.

munda, dört kullanım, üçü ayrılma işlevli. İkisi edatlı *munda naru*, *munda adın* (her ikisi de manzum. OSY, I,14; LV,4).

mundin, bir kullanım ayrılma işlevli, edatlı kullanım veya karşılaştırma yok.

(OSY, LXVII,4 tilda çıkar edgү söz; OSY, XLI,32 yirde kopa adrisur (ayrılma)).

kamug, ayrılma, bulunma hali yok.

kim, ayrılma ve bulunma hali yok.

ne, ayrılma ve bulunma hali yok.

kayu, *kayda*, kanda üç kullanımının üçü de bulunma işlevinde.

adin, *adnagu*, bulunma, ayrılma hali yok.

barti, *biregü*, *biri*, *baziları* yok.

bir birdin “olar bir birdin kaçıştı II,92,19”

1. Kutadgu Bilig'de zamirlerin aldığı bulunma ve ayrılma eklerinin işlevlerine baktığımızda şu kullanımları görmekteyiz (Burada Arat metnine dayalı olarak kullanımlar tespit edilmiştir. Nüsha karşılaşışları incelendiğinde Arat'in zamirlerin ayrılma halinde B nüshasına bağlı kaldığını söylemek mümkün. Bu durumda, incelememiz Kutadgu Bilig'in değerlendirilmesinden çok B (Fergana) nüshasının değerlendirilmesi anlamını taşıyacaktır.).

minde on kullanımından ikisi bulunma (677), ayrılma ifade eden sekiz kullanımından ikisi ayrılma (83, 5615), üçü karşılaştırma ifadesindedir (minde altın 186, minde yigrek 514, 1936), üç kullanım edatla kullanımındır. (minde basa 6175, 6181, minde kidin 3023.)

meningde, on dört kullanım. Üç kullanım bulunma durumu (3802, 4864, 4877); dört kullanım ayrılmadan karşılaştırma işlevi (1092, 3150, 5119, 5120); yedi kullanım edatlı (meningde basa -iki kullanım- 1093, 5009; meningde kidin -beş kullanım- 1217, 1277, 1372, 6085, 6173).

mindin, on yedi kullanım. Sekiz kullanımında, ayrılma (küvençlik tiriglik kötürdi özin / yayık dünya mindin evürdi yüzin 381, 1073, 1794, 3813, 4704, 5633, 5637, 6171); altı kullanımında ayrılma halindeki isim yönelme halindeki isme bağlıyor, bu kullanım kaynak ifadesi de taşır (mening me kilinçım bu ol belgültük / tözüke tegir barça *mindin* tilüg 832, 853, 3119, 3352, 3808, 5022); iki kullanım edatla (manga bütüsü *mindin tiyü* bilmesü / yime yarlıg eştip kite turmasu 3179, *mindin singar* 5022); bir kullanım vasıta hali ifadesi ile (şeker ol kişi bir angar küçük tegip/ törü bulsa *mindin* kapugka kelip 812).

meningdin, yirmi sekiz kullanım var. Bunlardan dokuzu vasıta işleviyle kullanılmış denebilir (olarnı *meningdin* sevindür tuçı/ ulug künde kılgil eliguttaçı 62, 392, 673, 674, 3019, 3352, 3497, 5063, 5850). Diğer yirmi bir kullanım fiilin ayrıldığı, uzaklaştığı ismi göstermek yönyle ayrılma ifadesi taşıyor. Bunlardan bir kısmında (10) ayrılma halindeki isim yönelme halindeki bir başka isme yönelik kaynak ifadesi taşımaktadır (kümüş kalsa altun *meningdin* sana/ anı tutmagıl sen bu sözke tenge 188, 673, 674, 1348, 3497, 4852, 4861, 5063, 6185, 6520). *meningdin* kullanımından sonra hiç edat yok, karşılaştırma ifadesi hiç yok. Bu kullanımların hepsinde “benim + isim + iyelik”; benim (tarafım)dan, benim (sözlerim)den, benim (überim)den gibi zamir tamlamalarının tamalanlarının eksiltildiğini düşünmek mümkün.

sinde, Kutadgu Bilig İndeksinde (1979) bu madde ‘sinide’ olarak yazılmış. *Sinde* olarak düzeltilmesi gereklidir. Dört kullanımından biri bulunma hali (5279), ikisi ayrılma (küsus tut yigitlik keçer sende terk 361, 5092) biri (...sinde kiçig 4531) ifadesi taşımaktadır.

seningde, otuz üç kullanımından altı kullanım bulunma işlevinde (seningde bar erken yigitlik küçi/ yava kılma taat tapug kıl tuçı 362, 3111, 3279, 4877, 5244, 5574,); sekiz kullanımında karşılaştırma işlevi ile (atam erding artuk

bagırsak ağı/ seningde bagırsak törütgen takı 1243, seningde bagırsak 3771, seningde ulugrak 4116, seningde ulugung 4248, seningde kiçiging 4250, seningde ulug 4596, seningde bütünrek 4946, seningde bagırsak 5847); on sekizi ayrılma halindeki isimle edat ilişkisini kuruyor (közin kökke tiki ayur ay idim/ seningde adım men idi bilmedim 1151, seningde kidin 1230, seningde ozakı 1405, seningde adım 3053, seningde basa 4183, 4477, seningde adım 5125, seningde ozakı 5137, seningde oza 5151, seningde basakı 5184, seningde kidin 5291, 5541, seningde ozakı 5908, 6318, seningde adım 6333, seningde ozakı 6432.); bir kullanımda vasıta işlevi var (manga kün negü teg yarumış künüm/ seningde körür men men emdi münum 5616).

sindin, Kutadgu Bılıg İndeksinde (1979) ‘sinidin’ yazılışı, *sindin* olarak düzeltilmeli. On sekiz kullanımdan biri ayrılma halindeki isimi yönelme halindeki isimle birlikte fiille ilişkilendiriyor (kamug edgülük tegdi sindin manga / tapugsuz kulung men yazuklug sana 1031); on üç kullanım ayrılma işlevinde (meningdin açig bolsu sindin tapug / tapug bolsa ötrü açar kut kapug 596, 2388, 3557, 3620, 3777, 3780, 4289, 5165, 5734, 5898, 5925, 6230, 6639); karşılaştırma işlevi ile kullanım yok; üç kullanım vasıta işlevli (tözü arzu nimet tükel men yidim/ sevinçlig men sindin ay edgi idim 1260, 1561, 5359); bir kullanım edatlı (sindin adım 4478⁵).

seningdin, otuz dokuz kullanımdan yirmi yedisi ayrılma hali, yirmi yedi kullanım ayrılma işlevli (tiler men seningdin duam bu sözün / tirig tutgilanca yaşılm kıl uzun 379, 380, 1075, 1162, 1276, 1860, 2526, 2670, 2949, 3056, 3484, 3592, 3693, 3528, 5071, 5246, 5276, 5366, 5373, 5376, 5378, 5726, 5740, 5858, 6349, 6411, 6638); üçü edatlı kullanım seningdin adınca 6, 7⁶, seningdin oza 5966⁷); karşılaştırma işlevli kullanım yok; altı kullanım vasıta işlevli (neteg kim sevindi seningdin köngül/ bayat birsü andag sevinç ay oglu 3066, 3433, 3514, 3833, 5881, 5888).

anda, kişiyi işaret eden kullanımla bir kullanım var, bu kullanımında da karşılaştırma ifadesi mevcut. Zamirin işaret ettiğinin kişi olup olmadığı da tartışılabılır (sini siz tiseler anı siz tigil / takı anda yigrek yanut sözlegil 4310).

andın, kişiyi işaret eden yirmi üç kullanım ayrılma işlevli⁸.

anıngda, kişiyi işaret eden sekiz kullanım var. Bir kullanım bulunma hali (telim türlü otlar anıngda bolur/ yigü yal gagu ot ya içgü kolur 2888); iki kullanımda karşılaştırma ifadesi (anıngda bütün 2849, anında bagırsak 5839);

⁵ A nüshası *sentin*, C nüshası *senden*

⁶ Üç nüshada da aynı.

⁷ Üç nüsha da aynı.

⁸ Bir kullanım dışında bütün nüshalar *andın*. 5358 A nüshasında *anıngtin* "asılılık kerek beg kör elgi ağı / ajun buninga tegse andın / anıngtin tokı"

beş kullanım edatla (anıngda basası 357, anıngda basala 484, anıngda adın 1280, anıngda naru 266, 3165).

anıngdn, yirmi altı kullanım kişiyi işaret eden kullanımlardır. Bunlardan yirmisi fiilin zamirden uzaklaştığını (bu kaç neng birikse biregü öze/ anıngdn yırar ol ıduk kut teze 343, 737, 762, 1245, 1247, 1280, 1363, 1909, 2166, 2738, 3170, 3666, 4764, 5351, 54410, 5730, 55756, 5767, 55959, 6306); sekizi vasıta işlevini (basa aydim emdi bu ay toldını/ anıngdn yaruyur ıduk kut künü 354, 980, 1851, 2261, 2825, 2878, 2889, 2920) göstermektedir. Karşılaştırma ve edatlı kullanımın olmayı dikkat çekicidir.

bizde, iki kullanım var. Bunlar edatlı kullanımlar (bizde oza 250, 1885).

bizingde, beş kullanımdan üçü edatla (bizingde ozakı 2699, bizingde ozakı 5339, bizingde basa 53341); ikisi karşılaştırma işlevlidir (bizingde usalrak 5837, 5840).

bizdin, kullanımı bulunmamaktadır. Ancak "bizde oza" (250, 1885) kullanımının A nüshasında *biztin oza* biçimi yer almaktadır.

bizingdin kullanımı bulunmamaktadır.

bizde, sizingde, sizdin, sizingdin kullanımları bulunmamaktadır.

olardin, dokuz kullanımdan yedisinde ayrılma, fiilin isimden uzaklaşması (olardin kalu keldi edgü törü/ kumaru turur tegse koprur örü 269, 1931, 3213, 4162, 4471, 5281, 5579); ikisinde ise isim isim ilişkisi görülüyor (olardin kereki sanga ilmi ol / könilikke yitse ayu birse yol 4352, 5479).

Diger zamirlerin kullanımları ile birlikte yukarıda sıralanan zamirler aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 1.

	İsim isim	Bulunma	Ayrılma	Karşılaşturma	Vasıta	Edat	Toplam
minde	---	2	2	3	---	3	10
meningde	---	3	----	4	---	7	14
mindin	6	---	8	----	1	2	17
meningdin	10	---	9	---	9	----	28
sinde	---	1	2	1	---	----	4
seningde	---	6	---	8	1	18	33
sindin	1	--	13	---	3	1	18
seningdin		---	27	----	6	3	39
anda	----	---	---	1	---	---	1
andin	---	---	23	----	---	1	24
anıngda	---	1	---	2	---	5	8

anıngdın	---	---	20	--	6	---	26
bizde	---	---	---	---	---	2	2
bizdin	--	---	---	---	---	---	---
bizingde	---	----	---	2	---	3	5
sizde	---	--	--	--	--	--	--
sizingde	---	---	---	---	---	---	---
sizdin	---	---	---	---	---	---	---
sizingdin	---	---	---	---	---	---	---
olardın	2	---	7	--	---	---	9

Tablo 2.

	İsim isim	Bulu nma	Ayrılma	Karşılış -tırma	Vasıta	Edat	Topla m
munda	---	13	---	10	---	5	28
munıngda	2	---	---	1	1	17	21
mundın	---	---	6	---	---	---	6
munıng- dın	---	---	4	---	---	---	4
anda	---	39	---	1	1	11	52
anıngda	---	---	---	---	---	12	12
anıngdın	---	---	---	---	---	---	---
bularda	11	3	---	6	---	8	28
bulardın	---	---	8	---	---	---	8
kimde	---	10	---	---	---	---	10
kimıngde	---	1	---	---	---	---	1
kimdin	---	---	---	---	---	---	---
kimıngdin	---	---	1	---	---	---	1
nedin	---	---	---	---	1	---	1
kamugda	---	---	---	8	---	1	9
kamugdın	---	---	2	---	---	5	7
kayuda	---	14	---	---	---	---	14
kayudın	---	---	8	---	---	---	8

Adın, adnagu, barça, bari, biregü, bazıları gibi belirsizlik zamirlerinin bulunma veya ayrılma hali ile kullanımları yok. "biri" B14'te biringdin biringe kullanımı var.

2. *meningde*, *seningde*, *aningda*, *bizingde* kullanımlarında ortaklaşan yan, dördündede ayrılma işlevinin olmamasıdır; isimden uzaklaşan fiil yok, ama karşılaşırma anlatımı ve edatlı kullanım var. Buna mukabil *meningdin*, *seningdin*, *aningdin* kullanımlarında ayrılma işlevi var fakat karşılaşırma işlevi hiç yok. *mindin*, *sindin*, *andin'da* da karşılaşırma hiç görülmemekte; *mindin*, *sindin* ve *andin'in* çoğunlukla ayrılma ifadesi var. Kutadgu Bilig'deki zamirlerde +dIn esas olarak ayrılmayı göstermektedir.

meningdin ve *mindin*, *meningde* ve *minde* gibi kullanımlarının karşılaşırılmasında +dIn'ın ve +dA'nın aynı işlevle kullanıldığı durumlarda tamlayan ekini de taşıyan katmerli çekim denilen yapıların bir eksiltiyi barındırıyor olmaları ihtimali akla gelmektedir. Aynı eki taşıyan şekiller, anlam bakımından karşılaşırırken eğik yazı ile eklemelerim göz önünde bulundurularak birkaç örnek şöyle karşılaşırılabilir:

mening -tarafim-din bularka öküş ming selam / tegürgil idim sen kesüksüz
ulam 61

"ey Rabbim sen bunlara benden-*benim tarafimdan-* sonsuz selamları devamlı olarak ulaştır"

yakın bolga sen künde ötrü manga/ ağırlık açığ artga mindin sanga 853
"Böylece sen her gün bana daha yakın olacaksın ve benden sana karşı itibar ve ihsan artacaktır."

tatig bardı öcti kurugsak oti/ yırادı mening-yışım/halim-din yigitlik atı 375

"zevk gitti, gönül ateşi söndü, gençlik adı artık benden-*benim yaşımdan-* uzaklaştı"

küvençlik tiriglik kötürdi özin / yayık dünya mindin evürdi yüzün 1073

"güvendiğim hayat ortadan kayboldu, kararsız dünya benden yüzünü çevirdi"

mini kör mening-halim-din kötüröt erig / ökünme yarın sen bu kün sen tirig
1466

"Benim halime bak, benden - *benim halimden-* öğüt ve nasihat al, yarın peşiman olma sen bu gün henüz dirisin"

atang öğretümedi erdem bilig / tegümedi mindin yime ök elig 1794

"Baban sana fazilet ve bilgi öğretmedi, ben de bu hususta sana pek yardım edemedim"

neçe bolmasa halkka mindin asığ / yime körmegeyler mening-icraatim-din
yasığ 3352

"her ne kadar benden halka fayda yok ise de onlar ben-im icraatim-
den zarar da görmezler"

tilim tıtnma öggil yaratığını / yaragsıznı mindin yaratığını 381

"Ey dilim durma, yaratana ve beni kötülüklerden uzak tutana hamd ve sena et"

mening-kullugum-de yavuzrak bayatım kuli / men ök men ay ilig tilese kali
5120

"Ey hükümdar Tanrı'nın benden-*benim* *kullugumdan-* daha kötü kulunu istersen o yine benim"

angar sözledim men sözungni neçe / takı minde yigrek sen aygil aça 514

"Her ne kadar ben ona senin söylediklerini anlattım ise de kendin bunu benden daha iyi izah eder ve anlatırsın"

ay ilig katıqlan mening-ölümüm-de kidin / yava kılma öd kün tapugda adın
1372

"Ey hükümdar gayret et, ben-im *ölümüm*-den sonra ömrünü boşा harcama, ibadetle meşgul ol"

tilekim bu ol kim manga tapguçı / bayup kalsa minde kidin kalguçı 3023

"Dileğim şudur, bana hizmet edenler ve bundan sonra yaşayacak olan hizmetkârlarım sıkıntı çekmesinler"

Dilbilimciler baştan beri eş anlamlı kelimelerin olamayacağını, iki kelime varsa başlangıçta iki ayrı anlaman olduğunu belirtirler⁹. Eş anlamlılık zamanla ilk anlamların yitirilmesi ile ortaya çıkan bir durum olarak görülmektedir. Bunu şekil için de düşünmek mümkün. Niçin eş görevli iki şekil olsun? Eş görevli iki şeklin bir eksilti sonucu ortaya çıkabileceği ihtimali düşünüldüğünde bu eksiltiyi bütün katmerli çekimlerde açıklayabilmem gerektiğini biliyorum. Yine inandırıcı olabilmem için şeke de dayanan açıklamalar bulabilmeliyim.

Türkçede eksiltili anlatımlara ilişkin çeşitli çalışmaları biliyoruz¹⁰. Eski Türkçe Üç İtigsizler'de eksiltili anlatımın teorik olarak anlatıldığı satırları gös-

⁹ Doğan Aksan, "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1975, 531-542; *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1978, 72,103; *Anlambilim*, Ankara, 1998,78.

¹⁰ Saadet Çağatay, "Einige Ellipsen in Türk-Dialekten", *UAJb XXIX /3-4,1957*, 231-239; Tayyibe Uç, "Düşüm (Ellipses) Olayı ve Türkçe'deki Kimi Örnekler", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara, 1978, 259- 272; Oya Külebi, "Türkçede Eksilti Cümleleri", *Hacettepe Üniversitesi Dergisi*, C.7, S.1-2, Kasım 1990, 117-130; N. Engin Uzun, "Atasözlerinin Kısalığı ya da Dilbilimsel Eksilti Sorunu", *DTCF Dergisi XXXIII/1-2,1990*, 141-150; Leyla Subaşı Uzun, *Orhon Yazıtlarının Metinbilimsel Yapısı*, Ankara, 1995; Kerime Üstünova, *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, İstanbul, 1998.

teren Barutçu, eksiltinin tamlama tarzındaki kuruluşlardan üç yolla oluştuğunu belirtir. Tamlamanın baştaki unsurunun giderilmesi yoluyla; tamlamanın sondaki unsurunun giderilmesi yoluyla; tamlamanın ortadaki unsurunun veya unsurlarının giderilmesi yoluyla (1993,146).

Bunların dışında Türkçede zamirlerle kurulan tamlamalarda tamlayanın (zamirin) kullanılmaması mümkün olduğu gibi tamlananın (ismin) da kullanılmaması mümkün değildir, tamlananın iyelik eki kullanılmayabilir: *Benim evim, evim, benim, benim ev.*

Kutadgu Bilig'de zamir tamlamalarını incelemenin bu konuda fikir verebileceğini düşünerek 'ben' ve 'sen' zamirlerinin tamlayan halini taradım.

Altımış sekiz *mening* kullanımından, eşi yedi kullanım 'mening isim+iyelik 1. tekil kişi' kuruluşunda, diğerleri -dokuzu- tamlananın iyelik unsurunun düşürülmesi veya tamlananın düşürülmesi ile oluşan şekiller: *mening bu tanuk 113, mening evke, 5019* (krş. 5021 bu erdi *mening bu igimke emi*), *mening tip 5181, 5183, 5184*, yok ermez kadaşlar ara bar *mening / bu yanglıg kişi bilgi artuk aning* (yok değil benim akrabalarım arasında çok geniş bilgili böyle insanlar), *3145, mini birle bolsa mening ol kadaş 5151, mening sözce barça yanut kıldı söz* (benim her sözüme bir söz ile karşılık verdi) *3851, tileking bu erse tilek yok mening 4023*.

Kırk yedi 'sening' kullanımından otuz beşinde tamlayan halindeki 2. tekil kişi zamirinden sonraki isim iyelikli; üçünde tamlayan halindeki 2. tekil kişi zamirinden sonraki isim iyeliksizdir. Diğerleri edatlı ve bol-filine veya ek fiile bağlanan eksiltili kullanımlardır.

Aynı gözle Divanü Lugati't-Türk 'ben' ve 'sen' zamirleri bakımından incelendiğinde çoğulukla tamlayan ile tamlananın uyumu görülür, ancak bir kısım tanıklarda da tamlayan durumundaki zamirden sonra tamlananın zamire uygun iyelik eki kullanılmaksızın yer aldığı görülür: Tamlayan halindeki birinci kişi zamiri *mening'in* kullanıldığı 127 tanıktan 24'ünde *mening*'den sonra iyelik 1. tekil kişi ekli bir isim gelmektedir (ör. *mening isim I, 217-10*). 16'sında *mening*'den sonra iyelik eki almamış isim gelir (ör. *yüz at mening agdin kecti bacaklarimin arasindan yüz at gecti* I, 80-21; *mening karin todhti benim karnim doydu III, 439-8; ol mening kulakka söz suwشت II, 337-6; ol mening adakhtin tiken suclusudi II, 215-6*).

Tamlayan halindeki 1. tekil kişi zamirinden sonraki ismin iyelikli olup olmaması yönünden Köl Tigin, Bilge Kağan, Tunukuk yazıtlarında mevcut üç kullanımın üçü de iyeliklidir (meniñ bodunum, meniñ sabimin Tekin, 1988; beniñ bodunum Tekin, 1994).

Uygurca Altun Yaruk'ta dokuz kullanımından sekizinde iyelikli isim kullanılmış birinde isim eksiltilmiştir (Ölmez, 1991).

Yeniden Kutadgu Bilig'e dönerek "ben" zamirinin tamlayan olduğu mening kılıkımı 824, mening könglüme 1084, mening emgeklirimke 3139, mening öz ilimde 3861, mening evke 5019, mening kadguma 6180, mening kadgumı 6188 gibi tamlananın hal eki de aldığı tanıklar aradım. Bunlar eksiltiyi görebilmek için yararlı oldu. *Meningde*, *meningdin* gibi kullanımların bu tür tamlamalarda hal eki alan tamlananın hal ekinin korunup tamlanan ismin düşürüldüğünü önekleyen tanıklar içinde değerlendirilebileceği düşüncesine ulaştım.

Kutadgu Bilig ile aynı dönemin eseri olan Divanü Lugati't-Türk'te zamirlerin çifte hal ekli kullanımına rastlanmamaktadır. Eksilti düşünüldüğünde niçin benzer kullanımın görülmemiş sorusu akla gelmektedir. Bu durum eserlerin niteliği ile bağlantılı düşünülebilir. Kutadgu Bilig'de birbiriyle ilişkili beyitler bir mesnevi bütünlüğü içindedir. Anlatının önü sonu vardır. Ge-rektiğinde önce söylenmiş, anılmış olanlar tekrar edilmeksiz kullanılabılır. Örneğin 3150. beyitte "meningde yüz üsteng anıng erdem" kullanımında erdem bir kez kullanıldığı için ikinci kez "benim erdemimden" denmesine gerek kalmamaktadır: meningde ile ifade yeterli olmaktadır. Yine 4877. beyitte "seningde turur çın meningde oyun" dizesinde seningde ve meningde'nin 4875. beyitte anılan söz'ün tekrar kullanılmayıp eksiltilmesi sonucu kullanıldığını görüyoruz. Bilinen, konu edilen isim daha önce söylendiği için tekrarına ihtiyaç duyulmamakta, isim eksiltilmektedir.

O.F.Sertkaya, katmerli zamir çekimlerini, Moğolcadaki katmerli isim çekimlerinden bir bulaşma olarak açıklamaktadır. Katmerli zamir çekiminin yayılım sahasına bakıldığından da Türkçenin Moğolcaya müşterek sınırı ve toprağı olduğu devrelerde bu gramer şeklinin görülmesi, o coğrafyadan ayrılan Türk boyalarında zamirlerin katmerli ve iyelikli çekimlerinin kullanılmasına, bunun Türkçede ancak bir Mongolizm olarak değerlendirilebileceği kanaatini doğurduğunu belirtir (1996,35).

Sertkaya'nın işaret ettiği nokta açısından Moğolcada isimlerin hal eki alışlarına bakıldığından çifte çekimin varlığı görülmektedir. Moğolcada çift hal ekli kullanımında tamlayan- yönelme/bulunma, yönelme/ bulunma- ayrılma, birliktelik- vasıta, birliktelik- bütün haller çiftleri görülmektedir (Poppe, 1991,77 vd.). Moğolcadaki kullanımların eksiltili anlatımlarla bağlantısı olup olamayacağı konunun aydınlatılmasında yardımcı olabilir.

3. Sonuç

3.1. Kutadgu Bilig'de zamirlerde ayrılma hali eki +DIn karşılaştırma işlevinde kullanılmamaktadır. Karşılaştırma, zamirlerin bulunma (bulunma- ayrılma) hali +dA veya tamlayan haline katılan +dA ile yapılır (bkz. Tablo1-

2). Karşılaştırma ifadesi için her zaman +dA kullanılmaktadır. +DIn karşılaştırma için hiç kullanılmamıştır¹¹.

+DIn çoğunlukla edatlarla kullanılmamaktadır. On iki kullanımından altısı *singar*¹² edatı ile, üçü *adin*, ikisi *oza*¹³, biri *tiyü* edatı ile kullanılmış. Bu edatların Uygurca ve sonrasında metinlerde ortaya çıktıları (kullanıldığı) düşünülürse +DIn ile kullanılmaları kaçınılmazdır. Bu durumda +DIn'ın edatlarla kullanılmadığı belirlemesine aykırı düşmezler.

Edatların zamirlere bağlanışında zamirler +dA bulunma (bulunma – ayrılma) halini alırlar. Zamirle edat ilişkisinde ayrılma halini gerektiren edatlar zamirin bulunma- ayrılma halinden sonra gelebileceği gibi zamirin tamlayan halinden sonra +dA bulunma-ayrılma halini almış katmerli halinden sonra da gelebilir.

+DIn vasıta hali ifadesi için kullanılmaktadır. +dA ile üç tanık vasıta ifadesinde değerlendirilebilir, vasıta ifadesi için +dA'nın kullanımı sınırlıdır¹⁴.

3.2. Zamirlerin çifte hal eki (tamlayan ve ayrılma- bulunma hali) almış şekillerinin eksilti ile açıklanması mümkündür. İlk hal eki olarak zamirin aldığı tamlayan hali, tamlayan öğe olan zamirin önündeki tamalan ismin eksiltilmesi sonucu, eksiltilen ismin hal ekinin de tamlayan halindeki tamlayana (zamire) eklenerek kullanılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle zamir çifte hal eki almış gibi görülmektedir.

¹¹ B nüshasının +dA'larına karşılık genellikle A nüshasının +tIn, C nüshasının +dAn olduğu görülmektedir. *meningde cefaçı* 1092 (A meningtin), *meningde yüz üsteng* 3150 (C meningden yüz artuk), *meningde yavuz* 5119 (A meningtin, C meningden), *meningde yavuzrak* 5120 (A meningtin, C muningda), *minde altın* 186 (A mentin), *minde yigrek* (A mente, C munda), *minde yigrek* (A mende, C minden), *seningde bagırsak* 1243 (A, seningten, C seningden), *seningde ulugrak* 4116 (A seningtin, B özüngde ulugnug), *seningde ulugung* 4248 (nüshalarda oldukça karışık), *seningde kiçicing* 4250 (A'da seningtin, B'de beyit yok, C seningden- Arat, +dA'yı tercih etmiş-), *seningde ulug* 4596 (A seningtin), *seningde bütünrek* 4946 (A seningtin, C seningden), *seningde bagırsak* 5847 (A seningtin, C seningden), *muningda ulug* 6432 (A'da muningtin), *kamugda isizrek* 5319 (A kamugtin, C kamugdan), *kamugda katigrak* 6205, 6208 (A kamugtin, C kamugdan).

¹² *singar*, edat olarak Uygur metinlerinden itibaren görülür (Clauson, 1972, 840-841); Uygur metinlerinde ve Karahanlı metinlerinde öncesindeki isim ayrılma halindedir. Harezm Türkçesi metinlerinde önceki isim yalnız halededir (Hacıeminoğlu, 1984, 81).

¹³ *oza* edatı Karahanlı ve Harezm metinlerinde görülmektedir. İsim ve zamirlerin ayrılma hali ile kullanılır (Hacıeminoğlu, 1984, 66,67).

¹⁴ *seningde* 5616 (A ve C'de seningtin, seningdin), *muningda* 4988 (A nüshasında anıngtin), *anda* 2465. Üç tanığın da bulunma hali ile değerlendirilmesi de düşünülebilir.

Kaynakça

- Atebetü'l-Hakayık 1992 Arat, Reşit Rahmeti; *Atabetü'l-Hakayık*, 2. Baskı Ankara, 1992.
- Barutçu, 1993 Barutçu, F.Sema; "Etü. Abidarim Künlig Koşavartı Şastirtakı Çinkirtü Yöröglerning Kingürü'sinde Örneklerle Giderme (Ellipse) Açıklaması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1993, XXX/1-2, 143-148.
- Brockelman, 1954 Brockelmann, G.; *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden, 1954.
- Divanü Lugati't-Türk 1985-1986 Atalay, Besim; *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi I, II, III*, Ankara, 1985; *Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks"*, Ankara, 1986.
- Doerfer, 1993 Doerfer, Gerhard; *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden, 1993.
- Eckmann, 1957 "Zur Charakteristik der islamischen mittelasatisch-türkischen literatursprache", *Studia Altaica. Festchrift für Nikolaus Poppe*, Ural Altaische Bibliothek, V; Wiesbaden 1957, 51-59.
- Gabain, 1951 Gabain, A. von; "Die Pronomina im Alt-türkischen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 100, Neue Folge Band 25, 1950, Wiesbaden 1951, 581-591.
- Gabain, 1988 Gabain, A.von; *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 1988.
- Hacıeminoğlu, 1984 Hacıeminoğlu, Necmettin; *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1984.
- Kutadgu Bilig İndeks 1979 Arat, Reşit Rahmeti; *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: K.Eraslan, O.F.Sertkaya, N.Yüce), İstanbul, 1979.
- Kutadgu Bilig Arat, Reşit Rahmeti; *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul 1947; *Kutadgu Bilig II Çeviri*, 4. Baskı Ankara, 1988.
- Mansuroğlu, 1949 Mansuroğlu, Mecdut; "Türkçede Zamir çekimi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.III, S. 3-4, 1949, 501 – 518.

- Mansuroğlu, 1998 Mansuroğlu, Međud; "Karahanlıca" (Çev. Mehmet Akalın), *Tarihi Türk Şiveleri*, 133- 171, Ankara, 1988.
- Ölmez, 1991 Ölmez, Mehmet; *Altun Yaruk III. Kitap* (=5. Bölüm), Ankara, 1991.
- Poppe, 1991 Poppe, Nicholas; *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden, 1991.
- Räsänen, 1956 Räsänen, Martti; *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki, 1956.
- Sertkaya, 1996 Sertkaya, Osman Fikri; "Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine", *Uluslararası Arası Türk Dili Kongresi* 1992, Ankara 1996, 17-37.
- Tekin, 1988 Tekin, Talat; *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988.
- Tekin, 1994 Tekin, Talat; *Tunyukuk Yazılı*, Ankara, 1994.
- Tekin, 1996 Tekin, Talat; "On the Origin of the Turkic Genitive Suffix", *Symbolae Turcologicae*, Uppsala, 1996, 227- 230.